

Adamzadyň öz eli bilen ýok eden köli: Aral

Category: Kitapcy, Publisistika

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Adamzadyň öz eli bilen ýok eden köli: Aral ADAMZADYŇ ÖZ ELI
BILEN ÝOK EDEN KÖLI: ARAL



Aral köli Gazagystanyň we Özbegistanyň çäginde ýerleşen hem-de dünýäniň iň dört şor suwly kölünden biridir. Pagta meýdanlarynyň suwarylmagy üçin soňuny saýman suw gorlarynyň sarp edilmegi Aral kölüniň guramagyna sebäp bolan bolsa, geçen kyrk ýylyň dowamynda kölüň tutýan meýdany on esse azaldy.

Gazagystanyň we Özbegistanyň çäginde ýerleşen Aral köli Aziýanyň ikinji, dünýäniň iň uly köli. Aradan geçen ýyllarda hasaplanmagyna görä tutýan meýdany 68.000 metr² bolan köl biziň günlerimizde suwuny 90%-e çenli ýitirip, guramagyň bəriýanyna geldi. Elbetde, munuň iň uly sebäpkäri adamyň özi. Orta Aziýada ýerleşýän, merjen dänesi hasaplanýan kölüň guramagy adamzadyň sebäp bolan iň uly daşky gurşaw heläkçilikleriniň biri bolup taryha girer.

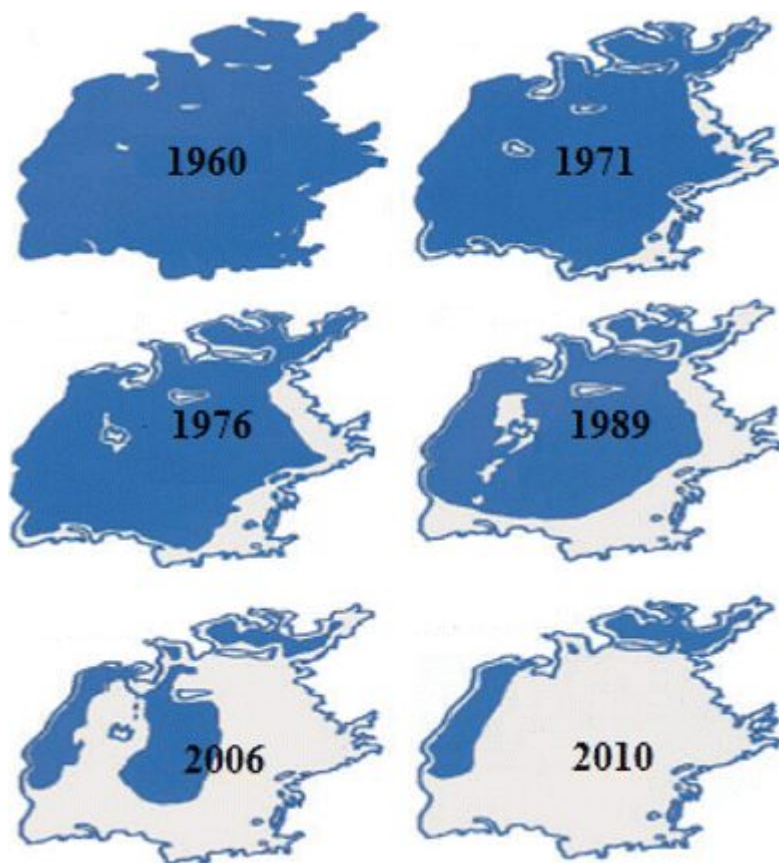


Kölüň guramagy ulanyşdan galan gämilerden ybarat aýylganç manzarany orta çykardy

Altmyşynjy ýyllarda dürli janly-jandarlaryň ýaşan, birgiden maşgalanyň balykçylyk bilen gününü dolamagyna eklenç çeşmesi bolup hyzmat eden Aral köli Garagalpagystan Awtonom Respublikasynyň paýtagty Nukus şäheri bilen birlikde onlarça portyň aktiw ýagdaýda bolan we söwda gämileriniň gelip-gidip duran deltasydy. Indi bolsa çaňap ýatan çöle öwrülen suw ýatagynyň üstünde birmahalky kölüň gözli şaýatlary bolup poslap ýatan ýolagçy we ýük gämileri bar.

Özbekistanyň soňuny saýman pagta we şaly meýdanlaryny suw bilen üpjün etmeginiň netijesinde emele gelen betbagtçylyk ýüzlerçe ýyllyk suwuny bize gelip ýetiren köli çaňap ýatan çöle öwürdi Aral meýilnamasyz görnüşde ulanyldy we netijede köle Syrderýadan guýýan suwuň hemmesini we Amyderýadan gelýän suwuňam bir bölegini duruzdy.

Ýurt pagta önümçiligini iki esse artdyrdy. Munuň netijesinde kölüň guramagy gutulgysyzlyga öwrüldi.



BMG-nyň Ösüş maksatnamasynyň taýýarlan Aral kölüniň suw ýitgisiniň kartasy

Aral kölüniň guramagy diňe suw kynçylygyny döretmek bilen çäklenmedi, guraýan köp daşky gurşaw problemalaryny-da öz ýany bilen alyp geldi. Daşky gurşawlaýyn täsirleriň ýany bilen klimat üýtgeşmesi pasyllaryň arasyndaky sazlaşyksyzlyga sebäp boldy. Howanyň maýyllygy artyp, yzgaryň derejesi peseldi. Kölüň özüni çekmegi bilen sebitiň iň esasy güzeran çeşmesi bolan balykçylyk soňlandy. Töwereginde ýerleşen ilatly punktlar ýaşaýjylarynyň başga ýerlere göçmegi bilen bir-birden ýok boldy.

• Köli halas ediş komiteti

Ýetmişinji ýyllardan bäri Aral kölüniň guramagynyň döreden problemasy бүтін дүнйәниň ünsüni çekdi. Sebitdäki göçhä-göçlükler barha artdy. Özbegistan, Gazagystan, Gyrgyzystan ýaly ýurtlar problemany orta atyp, Aral kölüni goramak we halas etmek komitetini gurdylar. Araly halas etmek üçin sebit ýurtlarynyň geçiren ýygmanyşyklarynda birinji tapgyrda Aral fondunyň gurulmagy meýilleşdirildi we suwuň derejesini

artdyrmak üçin işlere girişildi.

Diñe töweregiñ ýurtlary däl, dürli ýerlerden Täze Zelandiýa, Ýaponiýa, Kuweýt, Italiýa ýaly ýurtlaram bu fonda maliýe kömegini etdiler.



Aral kölüni Hazar deňzinden geçiriljek çeşmeler arkaly halas edip boljakdygyna garamazdan, gaznasy ummadan aşan meýilnama güýje girizilmedi

Gazagystanyň we Özbegistanyň Aral kölüne guýýan derýalary öňki ýagdaýyna getirmegi, şeýtmek bilen kölüň dikeldilmegine ýardam etmegi taýýarlanan habarnamalarda nygtalmagyna garamazdan, bu iki ýurduň iň esasy ykdysady çeşmeleri bolan pagtadyr şaly önümçiliginde ulanylýan suw bu derýalardan alynýandygy üçin bu pikiri durmuşa geçirjek bolup jan edenem bolmady.

Ýene bir teklibem Aral kölüne 500 km daşlykda ýerleşen Hazar deňziniň bu ýerik kanal arkaly birikdirilip, suw akymynyň ýola goýulmagydy.

Hazar deňizi suwuň derejesi gün geçdigisaýy artyp Eýranyň demirgazygyndaky sebitleri suwuň astynda goýjak howpy döredýänliginden, üstesine 2020-nji ýyla çenli suwuň derejesiniň hasam artmagy bulen ilatly nokatlary suw basmak howpuna eýe deňiz bolanlygyndan Araly halas etmek üçin Hazar

deňzini ulanmak pikiri amatly göründi. Emma muny maliýeleşdirmek üçin gerekli pulyň üpjün edilmezligi bu pikirdenem el çekilmegine getirdi.



Aral kölüniň gün geçdigisaýy guramagy kölüň daş-töwereginde ýaşaýan adamlara-da ýiti täsirini ýetirdi

Kölüň guramagynyň öňi alynmansoň, köle akdyrylan ekerançylyk derman serişdeleri we zäherli himiki maddalar kölüň ýatagynda galdy. Olaryň ýel bilen ýokary göterilip, kän ýerlere tozan görnüşinde ýaýyldy. Sebitiň ýaşaýjylary şular ýaly awuly himikatly howadan dem alýandygy üçin dürli saglyk problemalaryna sezewar boldular. Ösüş kemterligi, çaga dogluşygyň azalmagy, çaga ölümleri, ýürek we bagyr-öýken keselleri artmak bilen birlikde düwnük keseliniň täze görnüşleri ýüze çykdy.

Biziň günlerimize çenli dowam eden Aral köli problemasy üçin orta atylan pikirleriň birem durmuşa geçirilmedi we kölüň deltasy doly gurady. Balykçylygyň pagta önümçiligine gurban edilmeginiň üstünden ýarym asyr geçensoň guran kölüň ýetirýän zyýanlaryny ýok etmek maksady bilen sazak agajynyň ekilmegi meýilleşdirildi. Häzir kölüň meýdanyndaky ýarym million gektarlyk ýere agaç ekildi. Ýene üç million gektaryňam agaç ekilmegine garaşylýar.

Orta Aziýa sährasyna mahsus amarant maşgalasyna degişli gyrymsy we kiçi agaç görnüşinden bolan sazak agajy ýognas

göwreli we köp şahaly bolýar. Ýetişen ýagdaýynda on tonna çenli topragy saklap bilýän sazak agajynyň saýlanyp alynmagynyň sebäbi bolsa, gury we şor toprakda ösüp bilmegi Aral kölüniň tokaýlaşdyrma maksatnamasynyň 150 ýylyň içinde tamamlanjagy pikir edilýär.

Zeýnep KARÇYGA.

Anna, 01.09.2023 ý. Publisistika